

شناخت روابط علی میان مؤلفه‌های حکمرانی خوب در کشورهای در مخاطره نفرین منابع طبیعی

حسین میرشجاعیان حسینی^۱

دکتری اقتصاد دانشگاه تهران

فرهاد رهبر^۲

دانشیار دانشکده اقتصاد دانشگاه تهران

تاریخ دریافت: ۸۸/۱۰/۱۴

تاریخ تأیید: ۸۹/۱۲/۰۴

چکیده

ساکس و وارنر^۳ (۱۹۹۵) با ارائه نظریه «نفرین منابع طبیعی» این ایده را مطرح کردند که کشورهای دارای منابع طبیعی غنی از رشد کمتری نسبت به کشورهای صاحب منابع کم برخوردارند. الگوهای متفاوتی از جمله تفاسیر مبتنی بر مدل‌های بیماری هلندی، الگوهای رانت جویانه، مدل‌های حمایت و تفاسیر نهادی برای توجیه و یا توضیح پدیده نفرین منابع طبیعی طراحی گشته‌اند. آنچه امروزه به عنوان یک اجماع مورد پذیرش قرار گرفته آن است که میزان منابع طبیعی یک کشور نمی‌تواند نشان‌دهنده ظهور و یا وجود پدیده نفرین منابع طبیعی باشد و آنچه این پدیده را به وجود می‌آورد، نهادهای ناکارآمد و حکمرانی بد در کشورهای صاحب منابع غنی طبیعی است. مقاله حاضر تلاش می‌کند تا با بررسی مفهوم و ابعاد توسعه نهادی، نحوه اثرگذاری مؤلفه‌های حکمرانی خوب بر یکدیگر در کشورهایی که در مخاطره نفرین منابع طبیعی قرار دارند شناسایی نماید و از این مسیر، پیشنهادهایی برای بهبود کیفیت نهادی در این کشورها ارائه دهد. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که در کنار روابط وسیع علی میان مؤلفه‌های حکمرانی خوب، دو شاخص کنترل فساد و کیفیت قوانین و مقررات دارای اولویت‌های نخست در افزایش کیفیت نهادی کشورهای در مخاطره منابع طبیعی هستند. این بدان دلیل است که دو مؤلفه فوق بیشترین اثر علی را بر دیگر مؤلفه‌های حکمرانی خوب می‌گذارند، در حالی که کمترین تأثیر را از آن‌ها می‌پذیرند.

واژگان کلیدی: نفرین منابع طبیعی، حکمرانی خوب، آزمون علیت گرنجر

طبقه‌بندی موضوعی: O17, O13, C23

مقدمه

مقاله ساکس و وارنر^۴ (۱۹۹۵)، حوزه جدیدی از ادبیات توسعه را گشود که به نظریه «مصیبت و یا نفرین منابع طبیعی»^۵ مشهور گشت. این دو نویسنده معتقد بودند که کشورهای با منابع غنی طبیعی از رشد کمتری نسبت به کشورهای با منابع اندک طبیعی برخوردارند. بر اساس

1. E-mail: mirshojaeian@ut.ac.ir

2. E-mail: frahbar@ut.ac.ir

3. Sachs and Warner

4. Sachs and Warner

5. Natural resource curse

مطالعات آن‌ها، افزایش یک انحراف معیار در حجم منابع طبیعی موجب کاهش تقریباً یک درصدی رشد اقتصادی در هر سال خواهد شد (Sachs & Warner, 1995 & 2001). از آن زمان تاکنون، حجم وسیعی از مطالعات توسط مکاتب مختلف اقتصادی بر روی این پدیده صورت گرفته است. از مهم‌ترین این تحقیقات می‌توان به مطالعات مبتنی بر تئوری‌های بیماری هلندی، تحلیل‌های رانت‌جویی، مدل‌های حمایت و تفاسیر مبتنی بر مدل‌های ساختارگرایی و نهادگرایی اشاره کرد.

با گذشت زمان و انجام تحقیقات جدید، نظریه «نفرین منابع طبیعی» ابعاد تازه‌ای یافته است. نخست آنکه در نظر بسیاری از محققین، استفاده مرسوم از شاخص سهم صادرات منابع طبیعی در تولید ناخالص داخلی بیش از آنکه نشان‌دهنده «فراوانی منابع طبیعی» در کشورها باشد، بیانگر میزان «وابستگی کشورها به منابع طبیعی» است. دوم آنکه بسیاری از تحقیقات نشان می‌دهند «فراوانی منابع طبیعی» به معنای حجم منابع طبیعی در یک کشور، رابطه با معنا و البته مثبتی با رشد اقتصادی کشورها دارد. سوم اینکه آنچه مصیبت و یا موهبت بودن منابع طبیعی را مشخص می‌سازد، کیفیت نهادی حاکم بر کشورها است.

با دانستن این موضوع که شاه‌کلید ممانعت و یا فرار از پدیده نفرین منابع طبیعی توسعه نهادی کشورها است، مقاله حاضر تلاش می‌کند، نحوه اثرگذاری مؤلفه‌های حکمرانی خوب بر یکدیگر را در کشورهایی که در مخاطره نفرین منابع طبیعی قرار دارند شناسایی نماید و از این مسیر، پیشنهاداتی برای بهبود کیفیت نهادی در این کشورها ارائه دهد. از این رو، در ابتدا کشورهای مذکور با شاخص میزان وابستگی به منابع طبیعی شناخته شدند. سپس با استفاده از آزمون علیت گرنجر و مدل‌های پویایی GMM، نحوه تعامل و اثرگذاری میان مؤلفه‌های حکمرانی در این کشورها مورد ارزیابی قرار گرفت. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که در کنار روابط وسیع علی میان مؤلفه‌های حکمرانی خوب، دو شاخص کنترل فساد و کیفیت قوانین و مقررات دارای اولویت‌های نخست در افزایش کیفیت نهادی کشورها در مخاطره منابع طبیعی هستند و دیگر مؤلفه‌ها در اولویت‌های بعد قرار خواهند گرفت. این بدان دلیل است که دو مؤلفه فوق‌بیشترین اثر علی را بر دیگر مؤلفه‌های حکمرانی خوب می‌گذارند، در حالی که کمترین تأثیر را از آن‌ها می‌پذیرند.

۱- نظریه «نفرین منابع طبیعی»: تحلیل نظری و یافته‌های تجربی

به راحتی می‌توان دید که درآمد و هزینه در صنایع استخراج‌کننده منابع طبیعی، تناسبی با هم ندارند. درآمد سرشار به همراه هزینه اندک استخراج به معنای رانت هنگفتی است که افراد کنترل‌کننده منابع از آن منتفع می‌شوند. در حالی که رانت به وجود آمده می‌تواند موهبتی الهی برای یک کشور به شمار آید، اما هم‌زمان ممکن است زمینه را برای سوء مدیریت اقتصادی و سیاسی در

جامعه فراهم سازد. این سؤال که منابع طبیعی و اتکاء بر درآمد آن چگونه بر اقتصاد کشورها اثر می‌گذارد، برای دهه‌ها مورد پرسش اقتصاددانان بوده است. در دهه ۱۹۵۰، پیروان مکتب ساختارگرایی توجه خود را معطوف اثرات کاهش و یا نوسانات شدید قیمت محصولات خام طبیعی و عدم ارتباط بخش استخراج‌کننده با سایر بخش‌های اقتصادی نمودند (هیرشمن^۱، ۱۹۵۸). اما هیچ‌گاه این توجهات با آزمون تجربی همراه نبود و عملاً قالبی منسجم نیافت. شاید بتوان گفت که مطالعه ساکس و وارنر^۲ (۱۹۹۵) توانست مجموعه مطالعات پیشین در خصوص توسعه اقتصادی و نهادی (ساختاری) کشورهای منبع خیز را در قالب نظریه «نفرین منابع طبیعی» جمع‌آوری کرده و به آن جانی تازه بخشد. آن چنانکه گفته شد، این نظریه با این ایده زاینده گشت که کشورهای دارای منابع طبیعی غنی از رشد کمتری نسبت به کشورهای صاحب منابع فقیر برخوردارند (Sachs & Warner, 1995: 26-28). اقتصاددانان و دانشمندان علوم سیاسی هر یک تلاش نمودند تا تفسیری از این پدیده ارائه نمایند. این تفاسیر را می‌توان در چهار قالب نظریه بیماری هلندی^۳، الگوهای رانت‌جویی^۴، مدل‌های حمایت^۵ و تفاسیر تخریب نهادی^۶ جای داد. در بخش‌های ذیل به اختصار به توضیح هر یک از تفاسیر چهارگانه پرداخته خواهد شد.

۱-۱- نظریه بیماری هلندی

نظریه بیماری هلندی معتقد است که رونق در بخش تولید و استخراج منابع طبیعی موجب انحراف عوامل تولید (اعم از نیروی کار و سرمایه) از بخش‌های دیگر اقتصادی به سوی این بخش می‌شود. این در حالی است که اگر این بخش‌ها قادر به فعالیت آزادانه و رقابتی بودند، رشد اقتصادی در بلندمدت نصیب کشور می‌شد. از دیگر تبعات این پدیده، تقویت پول داخلی در مقابل ارزهای خارجی است که موجب کاهش صادرات بخش‌های مولد اقتصادی، خروج سرمایه و نیروی کار از بخش صنعت و در نتیجه افزایش هزینه‌های این بخش می‌گردد. البته این تفاسیر احتیاج به فرض مکملی دارد و آن این است که بخش صنعت به واسطه اثرات خارجی مثبت و یا صرفه‌های مقیاس فزاینده، همچون موتور رشد اقتصاد ایفای نقش می‌کند (رحمانی و گلستانی، ۱۳۸۸).

مطالعات تجربی اندکی بیماری هلندی را به عنوان عامل نفرین منابع طبیعی مورد تأیید قرار می‌دهند. به عنوان مثال، آتی^۷ (۲۰۰۱) نشان می‌دهد که تجارب کشورهای توسعه‌یافته و یا در حال توسعه دارای منابع غنی طبیعی، بسیار متفاوت است و استثنائات فراوانی را می‌توان یافت که منابع

1. Hirschman
2. Sachs & Warner
3. Dutch disease
4. Rent-seeking
5. Patronage
6. Destruction of institutions
7. Auty

طبیعی خود را در جهت ساختن اقتصادهایی به روز و موفق به کار برده‌اند. گذشت زمان و انجام تحقیقات بیشتر، ابعاد جدیدی را در این حوزه نمایان ساخته که در نهایت به تقویت تفاسیر دیگر در مقابل تحلیل بیماری هلندی منجر گشته است. نخستین یافته آن است که غالباً آنچه به عنوان «فراوانی منابع طبیعی» در تحقیقات نظریه نفرین منابع طبیعی - از جمله ساکس و وارنر (۱۹۹۵) - نام برده شده است، با شاخص نسبت صادرات مواد خام طبیعی (چه متمرکز و چه پراکنده) به تولید ناخالص داخلی اندازه‌گیری شده است که بیش از آنکه نشان‌دهنده فراوانی منابع طبیعی باشد، نشانگر وابستگی به درآمد منابع طبیعی است. دوم اینکه، تحقیقات متعدد نشان می‌دهند که فراوانی منابع طبیعی به معنای حجم منابع طبیعی یک کشور، رابطه با معنا و مثبتی با رشد اقتصادی و نهادی کشورها دارد (Brunnschweiler & Bulte, 2008: 248-264). سوم آنکه، اگر چه لزوماً وابستگی به منابع طبیعی شرط لازم برای ظهور پدیده نفرین منابع طبیعی است، اما بی‌شک شرط کافی آن نیست. در واقع، آنچه امکان تبدیل رانت منابع طبیعی به پدیده‌ای نفرین‌آمیز را فراهم می‌آورد، قانون اساسی و نهادهای ناکارآمد در کشورهای صاحب منابع است. درآمد ناشی از صادرات منابع طبیعی می‌تواند به طور غیرمستقیم و از طریق از بین بردن انگیزه اصلاحات، بهبود زیر ساخت‌ها و یا ایجاد ساختار مالیاتی کارآمد، موجب آسیب جدی نهادها گردد و یا با ایجاد رقابت و یا نبرد میان دولتمردان در جهت کنترل رانت منابع، آن را به طور مستقیم دچار افول کند (Harford & Klein, 2005: 1-4). در بخش‌های بعد به اختصار در خصوص الگوهای جایگزین بیماری هلندی سخن رانده خواهد شد.

۱-۲- الگوهای رانت‌جویی

الگوهای رانت‌جویی بر تصمیم و عملکرد افراد جامعه به جز نخبگان سیاسی متمرکز می‌شود (Caselli & Cunningham, 2007: 1-15). در این الگوها که به مدل‌های غیرمتمرکز اقتصاد سیاسی نفرین منابع طبیعی^۱ نیز معروفند، افراد جامعه می‌بایست بین تخصیص نیرو، زمان و استعداد خود میان فعالیت‌های تولیدی و فعالیت‌های رانت‌جویانه تصمیم‌گیری کنند. به طور کلی، رانت منابع طبیعی دارای دو اثر متضاد بر اقتصاد است. از یک طرف این رانت موجب افزایش درآمد در اقتصاد می‌شود، اما در مقابل انگیزه جابجایی افراد از فعالیت‌های کارآفرینانه به فعالیت‌های رانت‌جویانه را نیز فراهم می‌آورد (Kolstad & ...: 2009: 5320).

ادبیات وسیعی حول نظریه رانت‌جویی شکل گرفته است که هر یک تلاش می‌کنند به روشی اثرات خارجی رانت‌جویی در اقتصاد و یا سیاست را مدل‌سازی کنند. از مهم‌ترین مطالعات در این

1. Decentralized political economy models of the resource curse

خصوص می‌توان به تورنل و لین^۱ (۱۹۹۹)، تورویک^۲ (۲۰۰۲)، مهلوم^۳ و همکاران (۲۰۰۶) و هودلر^۴ (۲۰۰۶) اشاره نمود. به عنوان مثال، در الگوی تحلیلی مهلوم و همکاران (۲۰۰۶) کارآفرینان در دو دسته تولیدکنندگان و رانت‌جویان جای می‌گیرند. در بخش تولیدی اقتصاد، کارآفرینان در فرایند رقابتی و با اثرات خارجی مثبت تقاضا مواجه‌اند، بدین معنا که خروج هر یک از آنان از بازار به معنای افزایش تقاضا برای بازماندگان است. اما اگر کارآفرینی دست به رفتارهای رانت‌جویانه زند، تقاضا را برای دیگر تولیدکنندگان کاهش داده و در نتیجه، سودآوری آنان به شدت تقلیل می‌یابد. زمانی که بدین صورت هزینه فرصت رانت‌جویی کاهش یابد، دیگر تولیدکنندگان نیز به فعالیت‌های رانت‌جویانه روی می‌آورند که نتیجه آن بزرگ‌تر شدن اثر جابجایی در اقتصاد خواهد بود. اینکه در نهایت چه الگوی ترکیبی تولیدی - رانت‌جویی پدید آید، به سودآوری نسبی فعالیت‌های تولیدی و رانت‌جویی بستگی دارد که آن خود نیز تابعی از کیفیت نهادهایی در جامعه است که وظیفه حمایت از حقوق مالکیت و یا به صورت کلی، حکومت قانون را بر عهده دارند. این بدان معناست که اقتصاد همواره میان دو الگوی حدی در نوسان است. نخست الگویی که در آن کیفیت نهادی بالا است و فعالیت‌های اقتصادی همه در بخش تولیدی صورت می‌پذیرد و دوم الگویی که در آن کیفیت نهادی پایین است و تمامی تولیدکنندگان روی به فعالیت‌های رانت‌جویانه می‌آورند. از این رو می‌توان گفت در صورت بالا بودن کیفیت نهادی در جامعه، فراوانی منابع طبیعی نعمت و در صورت پایین بودن آن، نعمت و مصیبت به شمار خواهد رفت.

۱-۳- مدل‌های حمایت

مدل‌های حمایت و یا مدل‌های متمرکز اقتصاد سیاسی نفرین منابع طبیعی^۵ بر محوریت تصمیمات سیاست‌مدارانی که بر اقتصادهای منبع خیز حکمرانی می‌کنند طراحی شده است. در اینجا نیز سیاست‌مداران مخیر به تخصیص منابع بین دو دسته فعالیت‌های رانت‌جویانه و یا کارآفرین هستند. کاسلی و کانینگهام^۶ (۲۰۰۷) معتقدند که رانت منابع طبیعی از دو جهت بر تصمیم‌گیری سیاست‌مداران و نخبگان سیاسی تأثیر می‌گذارد. نخست ارزش حفظ قدرت و حکمرانی را افزایش می‌دهد، زیرا حکومت بیشتر به معنای کنترل طولانی‌تر منابع طبیعی و منافع ناشی از آن است. اما در مقابل، پول و قدرت بیشتر انگیزه‌ای است برای مخالفان تا برای به دست آوردن آن سیاست‌مداران حاکم را به چالش کشند.

1. Tornel and Lane

2. Torvik

3. Mehlum

4. Hodler

5. Centralized political economy models of the resource curse

6. Caselli & Cunningham (2007)

این جاذبه و دافعه می‌تواند به دو عکس‌العمل متفاوت از سوی دولت منتهی شود. نخستین عکس‌العمل، تخصیص منابع به فعالیت‌هایی است که جایگاه سیاسی دولت را تقویت نماید و یا به عبارت دیگر، حمایت لازم سیاسی برای بقا و یا انتخاب مجدد آن را فراهم سازد. این امر می‌تواند در سیاست‌های حمایتی اجرا شود، بدین صورت که دولت شغل‌های بخش عمومی را به حامیان سیاسی خود واگذار نماید و یا منابع عمومی را در فعالیت‌های سیاسی دلخواه خود سرمایه‌گذاری کند. رانت منابع این بار را از دوش سیاست‌مداران حاکم بر می‌دارد که به مردم توضیح دهند، چگونه پول مالیات‌دهندگان را خرج نموده‌اند. این امر دست آنان را برای مصارف و طرح‌های غیرمفید اما از نظر سیاسی بااهمیت باز می‌گذارد که البته آنان نیز به پاس زحمات فراوانشان، از فواید طرح‌ها و یا جریان مالی آن، بی‌نصیب نخواهند ماند. استیونز و دایچ^۱ (۲۰۰۸)، کارل^۲ (۱۹۹۷) و راس^۳ (۲۰۰۱) نشان داده‌اند که رانت منابع موجب پرداخت‌های افزایشی و البته ناکارآمد و ناپایدار کشورها با اهداف حمایتی و سیاسی شده است. منابع معدنی گران قیمت مانند الماس که البته برای استخراج آن نیاز به تکنولوژی پیشرفته‌ای نیست، نمونه‌ای بارز از جدال رانت‌جویانه میان جریان حاکم، رقبای سیاسی و یا مردم محلی است. جنگ بر سر این منابع، عامل بسیاری از خشونت‌ها در کشورهایی مانند سیرالئون، لیبیا، آنگولا و جمهوری دموکراتیک کنگو بوده است (Olsson, 2003 & 2005). حرکت‌های جدایی‌طلبانه در مناطق نفت‌خیز جنوب کشورمان را نیز می‌توان در این چارچوب تحلیل نمود.

اما در مقابل، دولتی که مقید به رفتار قانونی در یک چارچوب نهادی کارآمد است می‌تواند برای افزایش محبوبیت سیاسی خود از ابزارهای کارای اقتصادی مانند کاهش مالیات‌ها بهره برد که هم افق زمامداری سیاست‌مداران را طولانی‌تر می‌سازد و هم با افزایش پس‌اندازها، نرخ سرمایه‌گذاری در جامعه را افزایش می‌دهد. مثالی دیگر از این رفتارهای دوگانه، خرید رأی‌دهندگان و یا سرکوب مخالفان در مقابل تقویت بخش خصوصی به منظور کسب حمایت و رأی آنان است. در اینجا نیز می‌توان گفت که رانت منابع طبیعی لزوماً منجر به ناکارایی سیاسی نمی‌شود. آنچه در نهایت به ظهور و یا عدم ظهور پدیده نقرین منابع طبیعی می‌انجامد بدین نکته بستگی خواهد داشت که سیاست‌مداران در چه چارچوب نهادی اقدام به تصمیم‌گیری می‌کنند. شفافیت در نظام تصمیم‌گیری، اجبار در پاسخگویی و نیاز به اعتبار سیاسی جهت کسب آراء در انتخابات دموکراتیک آتی، انگیزه سیاست‌مداران برای سرکوب و از دور خارج کردن مخالفان را به شدت کاهش می‌دهد (Robinson & ..., 2006: 447-468).

1. Stevens and Dietsche
2. Karl
3. Ross

اندرسن و اسلاکسن^۱ (۲۰۰۸) معتقدند که ساختار دموکراتیک حکومت نیز بر ظهور این پدیده مؤثر است. آنان معتقدند کشورهایی که از نظام پارلمانی برخوردارند کمتر از کشورهای با نظام ریاست جمهوری در معرض پدیده نفرین منابع طبیعی قرار دارند، زیرا نظام‌های ریاست جمهوری دارای گرایش هر چه بیشتر به سوی اقلیت‌های قدرتمند و گروه‌های فشار بانفوذ می‌باشند.

۱-۴- مدل‌های تخریب نهادی

چهارمین دسته از تفاسیر پشتیبان نفرین منابع طبیعی، در قالب ارتباط میان منابع طبیعی و نهادها جای می‌گیرد. اتکینسون و همیلتون^۲ (۲۰۰۳) معتقدند که پدیده نفرین منابع طبیعی به واسطه عدم توانایی کشورها در مدیریت پایدار درآمدهای ناشی از فروش منابع طبیعی به وجود می‌آید که در نهایت به کاهش و یا منفی شدن «نرخ پس‌انداز واقعی»^۳ می‌انجامد.

آتی (۲۰۰۱) معتقد است که کشورهای منبع‌خیز به خصوص آنانی که صاحب منابع متمرکز^۴ (مانند نفت و گاز، معادن و جنگل‌ها) می‌باشند، گرایش به حکومت‌های الیگارش^۵ غارتگر و دولت‌هایی دارند که تنها منافع گروه‌های خاصی از جامعه را تأمین می‌کنند. نتیجه این چرخش نهادی، سیاست‌های رانت‌جویانه اقتصادی و تأخیر مداوم و آگاهانه در حرکت به سوی رقابت صنعتی و تنوع اقتصادی است. دولت الیگارش^۵ دیگر تمایلی به رهایی از وضعیت موجود ندارد و آنچه به عنوان سیاست‌های اقتصادی مبتنی بر خصوصی‌سازی و افزایش رقابت اقتصادی می‌گوید، تنها نمایشی سیاسی است. تأکید بر منابع متمرکز در مقابل منابع پراکنده^۶ از آنجا صورت می‌گیرد که امکان حفاظت و کنترل منابع متمرکز به واسطه تمرکز جغرافیایی آن‌ها، با هزینه کمی برای حکومت میسر می‌گردد. فراوانی این منابع به معنای توزیع نابرابر مازاد درآمدی و در نتیجه شکل‌گیری عمودی قدرت سیاسی خواهد بود. در مقابل، منابع پراکنده به شکل غیرمتمرکز در فضا توزیع شده‌اند که به توزیع ثروت و ساختار سیاسی افقی منتهی خواهند شد (Bulte & ...: 2005, 1029, 1044).

مکانیسم تخریب منابع طبیعی دارای تفاوت عمده با دو مکانیسم رانت‌جویی و حمایت است. در دو مکانیسم رانت‌جویی و حمایت، نفرین منابع مشروط به کیفیت نهادی کشورها است، بدین

1. Andersen and Aslaksen

2. Atkinson and Hamilton

۳. Genuine Savings Rate به نرخ پس‌اندازی گفته می‌شود که با کسر میزان دارایی منابع طبیعی برداشت شده، تعدیل شده باشد.

4. Point resources

۵. در حکومت الیگارش^۵ گروهی اندک به سود خویش، فرمانروایی اکثریت مردم را بر عهده دارند. رژیم حکومتی به وسیله چند نفر معدود اداره می‌گردد و دولت به صورت متمرکز در تعدادی از خانواده‌ها و قبایل اصلی حفظ می‌گردد. افلاطون معتقد است در این نوع حکومت اتحاد اجتماعی از دست خواهد رفت زیرا اجتماع به دو دسته ثروتمند و تهیدست تبدیل می‌شود.

6. Diffuse resources

معنا که کشورهایی که از نهادهای ناکارآمد رنج می‌برند در دام نفرین منابع طبیعی خواهند افتاد. البته نوع نهادهای درگیر در هر یک از این دو مکانیسم متفاوت است. مکانیسم رانت‌جویی به عملکرد نهادهایی بستگی دارد که کارآفرینان را از بازار خارج کرده و آن‌ها را از فعالیت‌های تولیدی به سوی فعالیت‌های رانت‌جویانه هدایت می‌کند. اما مکانیسم حمایت به ناکارآمدی نهادهای مرتبط با حکمرانی همچون شفافیت، پاسخگویی و درجه دموکراسی در جامعه بستگی دارد. این تفاسیر با چارچوب تخریب نهادی متفاوتند که معتقد است فراوانی و یا اتکاء به منابع طبیعی، نهادهای کشورهای مالک را تضعیف کرده و از این طریق رشد اقتصادی آنان را کاهش می‌دهد (Koslstad & wig, 2009: 955-957).

آنچه می‌توان در تمامی مباحث فوق دریافت، نیاز در توجه به نهادها و ارتقاء کیفیت آنان در ساختار بسیاری کشورهای در معرض و یا درگیر نفرین منابع طبیعی است. آنچه بسیاری از نویسندگان و محققین بدان تأکید می‌کنند آن است که تغییر نهادی مورد نیاز به معنای تصویب یک یا دو قانون جدید همچون تصویب اساسنامه شرکت نفت در کشورمان نیست، هر چند که پس از سه دهه از انقلاب اسلامی، هنوز حتی این امر محقق نشده است. چنین رفتارهایی تنها در کوتاه‌مدت به تغییرات جزئی منتهی می‌شود، زیرا در میان‌مدت و بلندمدت رانت‌جویان و سیاست‌مداران قوانین جدید را به نفع خود تغییر خواهند داد. آنچه در اینجا هدف است، تغییر بنیادین در ساختار حکومت و حرکت به سوی چارچوب‌های دموکراتیک با چرخش مداوم نخبگان سیاسی، پاسخگویی دولت‌ها به نتایج تصمیمات و عملکردشان، پر کردن خلاء قانونی با تصویب قوانین کارآمد، اعمال دقیق قانون بدون تبعیض و کنترل گسترده فساد شایع اداری در کشورهای نفرین شده و یا در معرض نفرین منابع طبیعی است (Wick & Bulte, 2006: 457-476); (Williams, 2011: 490-505).

۲- داده‌های تحقیق

بر اساس تعریف برنامه عمران سازمان ملل، حکمرانی خوب عبارت است از مدیریت امور عمومی بر اساس حاکمیت قانون، دستگاه قضایی کارآمد و عادلانه و مشارکت گسترده مردم در فرایند حکومت‌داری. به عبارت دیگر، هر اندازه حاکمیت قانون بیشتر و دستگاه قضایی کارآمدتر و عادلانه‌تر و میزان مشارکت در یک کشور بیشتر باشد، حکمرانی در آن کشور بهتر است میدری (۱۳۸۵)، مهدوی عادل و همکاران (۱۳۸۷). کافمن^۱ و همکاران (۲۰۰۹) حکمرانی خوب و کیفیت نهادی را در قالب شش شاخص زیر تعریف و برای کشورها اندازه‌گیری کرده‌اند:

شاخص حق اظهار نظر و پاسخگویی: بیانگر آزادی‌های مدنی، حقوق سیاسی، مطبوعات آزاد،

عدالت سیستم قانونی و ...

شاخص ثبات سیاسی: بیانگر درگیری‌های نظامی، آشوب‌های اجتماعی، تنش‌های قومی، تهدیدهای تروریستی و ... ؛

شاخص اثربخشی دولت: بیانگر مقررات دست و پاگیر و بروکراسی، از بین بردن زیرساخت‌های سیاسی و دولتی و ... ؛

شاخص کیفیت قوانین و مقررات: بیانگر میزان مداخله دولت در اقتصاد، سیاست تجاری، محدودیت‌های سرمایه و ... ؛

شاخص حاکمیت قانون: بیانگر تعهد به قراردادها، حقوق مالکیت، دزدی و جنایت و ... ؛

شاخص کنترل فساد: بیانگر فساد میان بخش دولتی و خصوصی، میزان رشوه و

در میان شاخص‌های فوق، دو شاخص حق اظهار نظر و پاسخگویی و ثبات سیاسی بیانگر فرایند انتخاب و جایگزینی حکمرانان، شاخص‌های اثربخشی دولت و کیفیت قوانین و مقررات نشان‌دهنده ظرفیت کشورها در طراحی قوانین مناسب و کارآمد و دو شاخص حاکمیت قانون و کنترل فساد نیز نماینده میزان احترام مردم و دولت‌ها به اجرای قانون در میان آن‌ها می‌باشد.

برای شروع تحلیل علیت باید شاخص‌های مناسب و قابل اتکایی انتخاب کرد که کیفیت نهادی کشورها را به خوبی نشان دهند. شاخص‌های متعددی را می‌توان یافت که به منظور اندازه‌گیری کیفیت نهادی کشورها معرفی شده‌اند. از میان این شاخص‌ها، شاخص «راهنمای بین‌المللی مخاطره کشورها» (ICRG)^۱، شاخص فساد سازمان شفافیت (TI)^۲ و بالاخص شاخص‌های حکمرانی بانک جهانی (Kaufmann & ..., 2009)، مورد اقبال محققین قرار گرفته‌اند. به دلیل فراگیری گسترده جغرافیایی، تولید سالیانه اطلاعات (۲۰۰۹-۱۹۹۶)، توجه به ابعاد مختلف توسعه نهادی، استفاده روزافزون از منابع جدید اطلاعاتی و در نهایت پشتیبانی سازمانی همچون بانک جهانی، شاخص بانک جهانی به شاخص مورد اقبال بسیاری از محققین بدل شده است. شاخص فوق که در بازه ۲/۵ (خوب) تا ۲/۵- (بد) طراحی شده، در تحقیق حاضر نیز مورد استفاده قرار گرفته است.^۳

حوزه جغرافیایی مورد توجه در این تحقیق شامل کشورهایی می‌شود که به واسطه وابستگی بالا به صادرات مواد خام طبیعی، در معرض نفرین منابع طبیعی قرار دارند. استیونز و دایچ^۴ (۲۰۰۸) با استفاده از آمارهای کلان کشورها در بازه زمانی (۱۹۹۵-۱۹۶۵)، تعداد ۵۴ کشور را شناسایی نموده‌اند که سوخت و منابع معدنی همواره بیش از سی درصد کل صادرات تجاری آن‌ها را

1. International Country Risk Guide

2. Transparency International

۳. توزیع کشورها در این شاخص یک توزیع نرمال است. از این رو شاخص برخی از کشورهای با حکمرانی بسیار خوب و یا بسیار بد، در خارج از بازه فوق قرار گرفته است.

4. Stevens and Dietsche

شکل داده است^۱. از این رو کشورهای مذکور به عنوان موارد مطالعاتی در این تحقیق مورد توجه قرار گرفته‌اند. با این تفاوت که هفت کشور برونی، جزایر ویرجین، جمهوری کیریباس، کالدونیای جدید، گرینلند، جمهوری سیشل و جمهوری سورینام به دلیل نبود و یا کمبود داده از حوزه جغرافیایی تحقیق حذف شدند.

۲-۱- توصیف آماری داده‌ها

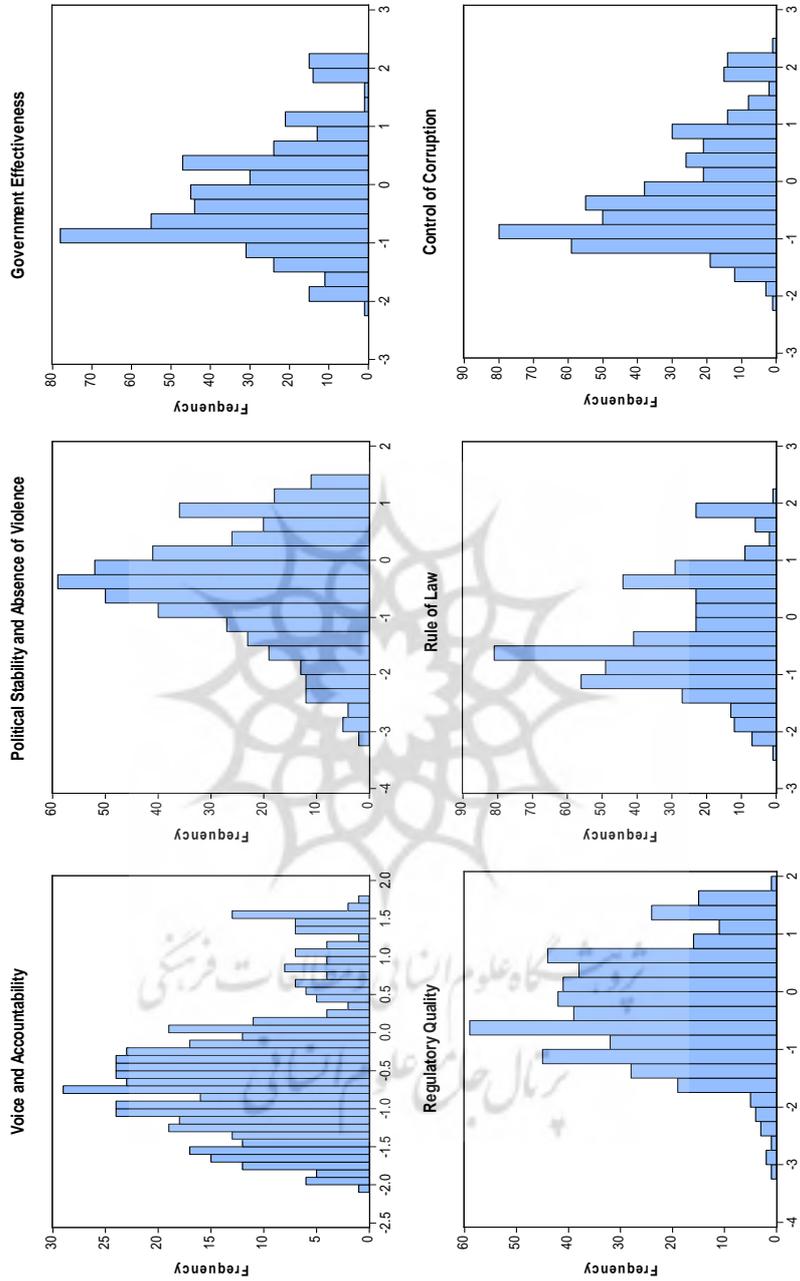
برای شناخت بهتر شاخص‌های حکمرانی خوب به کار گرفته شده در تحقیق، استفاده از تحلیل‌های آماری اولیه لازم به نظر می‌رسد. جدول (۱) ویژگی‌های آماری شاخص‌های حکمرانی خوب ۴۷ کشور مورد تحلیل را نشان می‌دهد. آن چنانکه از این جدول نمایان است، در حالی که مقادیر حداقل و حداکثر، تنوع فراوانی را در کیفیت حکمرانی کشورها نشان می‌دهند، اما شاخص‌های میانگین و میانه نشان‌دهنده آن هستند که اکثر کشورهای وابسته به منابع طبیعی، از کیفیت نهادی پایینی برخوردارند. نمودار ۱ که نمایشی از توزیع شاخص‌ها در کشورهای در معرض نفرین طبیعی است، به خوبی نحوه توزیع، چولگی و کشیدگی هر شاخص را نشان می‌دهند. آنچه در تمامی شاخص‌ها مشترک است، توزیع شاخص‌ها در هر دو سوی مثبت و منفی بردار افقی و فراوانی بالای کشورها در مقادیر منفی است.

جدول (۱): ویژگی‌های آماری شاخص‌های حکمرانی خوب در کشورهای در معرض نفرین منابع طبیعی

حق اظهار نظر و پاسخگویی	نیات سیاسی	اثربخشی دولت	کیفیت قوانین و مقررات	حاکمیت قانون	کنترل فساد
۰/۴۸	۰/۴۳	۰/۲۳	۰/۲۳	۰/۲۹	۰/۲۲
۰/۵۹	۰/۳۹	۰/۳۸	۰/۲۷	۰/۵۴	۰/۴۵
۱/۷۲	۱/۴۹	۲/۲۴	۱/۷۷	۲/۰۰	۲/۲۷
۲/۰۳	۳/۰۷	۲/۱۶	۳/۱۳	۲/۲۷	۲/۲۲
۰/۸۷	۰/۹۶	۰/۹۳	۰/۹۳	۰/۹۵	۰/۹۳
۰/۶۶	۰/۳۳	۰/۶۷	۰/۰۰۵	۰/۵۳	۰/۸۲
۲/۹۰	۲/۷۳	۳/۱۰	۲/۶۳	۲/۶۵	۲/۹۸
۲۲۸/۱۹	۲۰۴/۳۱	۱۰۸/۵۴	۱۰۸/۳۱	۱۳۸/۳۲	۱۰۴/۹۴
۳۵۵/۶۱	۴۳۴/۸۴	۴۰۹/۵۸	۴۱۲/۵۹	۴۲۵/۹۷	۴۱۰/۸۱
۴۷۰	۴۷۰	۴۷۰	۴۷۰	۴۷۰	۴۶۹

منبع: محاسبات نویسنندگان

۱. این کشورها عبارتند از: الجزایر، آنگولا، استرالیا، بحرین، بولیوی، بوتسوانا، کامرون، کانادا، شیلی، کولمبیا، کنگو، جمهوری دموکراتیک کنگو، جمهوری قبرس، اکوادور، مصر، گابون، گرینلند، گویان، اندونزی، ایران، عراق، اردن، کیریباس، کویت، لائوس، لیبیا، لیبیا، مالزی، موریتانی، مکزیک، مراکش، کالدونیای جدید، نیجر، نیجریه، نروژ، عمان، پاپوا گینه نو، پرو، قطر، عربستان سعودی، سنگال، سیشل، سیرالئون، سوریه، توگو، ترینیداد و توباگو، تونس، امارات متحده عربی، ونزوئلا، جزایر ویرجین، یمن و زامبیا.

منبع: محاسبات نویسندگان

نمودار (۱) - توزیع فراوانی شاخص‌های شش‌گانه حکمرانی خوب
در کشورهای در معرض نفرین منابع طبیعی

در حالی که جدول و نمودار (۱) ویژگی‌های آماری انفرادی هر یک از شاخص‌ها را نشان می‌دهند، میزان وابستگی میان آن‌ها نیز جالب توجه است. جدول (۲) همبستگی میان شاخص‌های شش‌گانه حکمرانی خوب را نشان می‌دهد. آن چنانکه از این جدول نمایان است، تمامی شاخص‌های حکمرانی خوب به شدت با یکدیگر همبستگی دارند. در این حال بالاترین میزان همبستگی مربوط به شاخص‌های کنترل فساد و حاکمیت قانون (۰/۹۵)، اثربخشی دولت و حاکمیت قانون (۰/۹۴)، اثربخشی دولت و کنترل فساد (۰/۹۳) و اثربخشی دولت و کیفیت قوانین و مقررات (۰/۹۰) می‌باشد.

جدول (۲): نرخ همبستگی میان شاخص‌های شش‌گانه حکمرانی خوب در کشورهای منتخب

کنترل فساد	حاکمیت قانون	کیفیت قوانین و مقررات	اثربخشی دولت	ثبات سیاسی	حق اظهار نظر و پاسخگویی	حق اظهار نظر و پاسخگویی
					۱	حق اظهار نظر و پاسخگویی
				۱	۰/۵۷	ثبات سیاسی
			۱	۰/۷۹	۰/۷۴	اثربخشی دولت
		۱	۰/۹۰	۰/۷۵	۰/۷۵	کیفیت قوانین و مقررات
	۱	۰/۸۸	۰/۹۴	۰/۸۴	۰/۶۵	حاکمیت قانون
۱	۰/۹۵	۰/۸۷	۰/۹۳	۰/۷۹	۰/۶۸	کنترل فساد

منبع: محاسبات نویسنده

۲-۲- جایگاه ایران در شاخص‌های حکمرانی خوب

ایران از جمله کشورهایی است که حتی پیش از دستیابی به منابع غنی انرژی خود از کیفیت نهادی پایینی رنج می‌برد. ساختار حکومت سلطنتی، مجالس ملی فرمایشی، فقدان و یا محدودیت‌های سیاسی در مقابل نهادهای نظارتی همچون مطبوعات آزاد، تهدیدات ارضی و اشغال ایران و بسیاری از عوامل تاریخی و سیاسی از این دست، موجبات ضعف تاریخی شدید نهادهای اجرایی، قانون‌گذاری و قضایی را در کشور فراهم آورده بود. در چنین بستری فوران درآمدهای نفتی به معنای نزول نعمت الهی بر سفره کسانی بود که با نزدیکی به منابع قدرت سیاسی می‌توانستند از این خوان گسترده سهمی برند. از این رو نفت و درآمدهای نفتی که می‌توانست با بکارگیری صحیح، پشتوانه مالی لازم جهت توسعه کشور را فراهم آورد به نفرین و مصیبتی تبدیل گشت که امروزه نیز گریبان کشور را گرفته است. در واقع در طول سده اخیر، وابستگی به درآمدهای نفتی و ناکارآمدی نهادی دو روی سکه توسعه در ایران را شکل داده‌اند. بدین صورت که همواره افزایش یکی موجب تقویت دیگری شده است.

اگرچه شاخص‌های حکمرانی خوب بانک جهانی تنها از سال ۱۹۹۶ تولید گشته‌اند، اما نگاه به جایگاه ایران در میان کشورهای در معرض نفرین منابع طبیعی در این دوره نیز به خوبی می‌تواند کیفیت نهادی کشورمان را نمایان سازد. جدول (۳) رتبه کیفیت نهادی چند کشور منتخب از جمله ایران را در میان ۴۷ کشور در معرض نفرین منابع طبیعی نشان می‌دهد. آن چنانکه واضح است ایران حتی در میان کشورهای در معرض نفرین منابع طبیعی، دارای یکی از بدترین کیفیت‌های نهادی به خصوص در سه حوزه کیفیت قوانین و مقررات، حق اظهار نظر و پاسخگویی و ثبات سیاسی است. این در حالی است که بسیاری از کشورهای همسایه ایران که همچون ایران از منابع غنی طبیعی برخوردارند، صرف نظر از شاخص حق اظهار نظر و پاسخگویی، از شاخص‌های دیگر حکمرانی مطلوبی برخوردارند.

جدول (۳): رتبه‌بندی چند کشور منتخب بر اساس میانگین شاخص‌های حکمرانی خوب در میان ۴۷ کشور در معرض نفرین منابع طبیعی (۲۰۰۹-۱۹۹۶)

کشورهای در مخاطره	حق اظهار نظر و پاسخگویی	ثبات سیاسی	اثربخشی دولت	کیفیت قوانین و مقررات	حاکمیت قانون	کنترل فساد
اردن	۲۳	۲۰	۱۶	۱۴	۱۳	۱۳
استرالیا	۳	۳	۳	۱	۲	۳
امارات متحده عربی	۲۷	۷	۷	۷	۶	۸
ایران	۳۹	۳۵	۲۹	۴۳	۲۸	۲۴
بحرین	۲۹	۱۵	۹	۶	۱۰	۱۱
سوریه	۴۴	۲۷	۳۷	۳۸	۲۱	۲۷
عراق	۴۵	۴۶	۴۶	۴۷	۴۶	۴۵
عربستان سعودی	۴۳	۲۶	۲۰	۱۹	۱۴	۱۶
عمان	۳۰	۶	۱۲	۱۰	۷	۱۰
قطر	۲۵	۵	۱۰	۱۳	۹	۶
کانادا	۲	۲	۲	۲	۳	۲
کویت	۱۶	۱۱	۱۴	۱۶	۸	۹
مالزی	۱۸	۱۰	۶	۱۱	۱۲	۱۲
مراکش	۲۲	۲۲	۱۸	۲۰	۱۷	۱۷
مصر	۲۴	۳۲	۲۴	۲۶	۱۸	۲۲
نروژ	۱	۱	۱	۴	۱	۱
یمن	۳۳	۴۱	۳۵	۳۴	۳۷	۲۸

منبع: محاسبات نویسندگان

۲-۳- آزمون مانایی و انتخاب وقفه بهینه

پیش شرط لازم برای اجرای هر آزمون علیت در مدل‌های اقتصادسنجی از جمله مدل‌های پانل دیتا، مانایی داده‌های مورد استفاده است. بالتاگی^۱ (۲۰۰۱) شرح کاملی از روش‌های آزمون مانایی در مدل‌های پانل دیتا را ارائه کرده است. آزمون‌هایی همچون لوین و لین، ایم، پسران و شین، آزمون هادری و آزمون‌های فیشر از جمله آزمون‌های تست مانایی در مدل‌های پانل دیتا هستند که فروض و حتی فرضیه‌های صفر متفاوتی دارند. جدول (۴) خلاصه‌ای از نتایج آزمون مانایی را برای شش شاخص حکمرانی خوب نشان می‌دهد. فرضیه صفر در آزمون‌های این جدول وجود ریشه واحد است. نتایج این جدول نشان‌دهنده پذیرش مانایی شاخص‌های حکمرانی خوب است. از این رو می‌توان به طور مستقیم شاخص‌های فوق را در آزمون‌های علیت به کار بست.

جدول (۴): نتایج آزمون مانایی برای شش شاخص حکمرانی خوب (۲۰۰۹-۱۹۹۶)

نام آزمون	حق اظهار نظر و پاسخگویی	ثبات سیاسی	اثربخشی دولت	کیفیت قوانین و مقررات	حاکمیت قانون	کنترل فساد
Levin, Lin & Chu t	-۸/۶۹*** (۰/۰۰)	-۷/۶۸*** (۰/۰۰)	-۱۰/۶۵*** (۰/۰۰)	-۸/۱۳*** (۰/۰۰)	-۸/۳۶*** (۰/۰۰)	-۹/۶۱*** (۰/۰۰)
Im, Pesaran and Shin W-stat	-۳/۲۹*** (۰/۰۰)	-۴/۰۹*** (۰/۰۰)	-۶/۳۲*** (۰/۰۰)	-۳/۲۰*** (۰/۰۰)	-۳/۳۰*** (۰/۰۰)	-۴/۱۲*** (۰/۰۰)
ADF - Fisher Chi-square	۱۴۹/۲۱*** (۰/۰۰)	۱۵۸/۳۷*** (۰/۰۰)	۱۹۸/۱۴*** (۰/۰۰)	۱۶۲/۲۸*** (۰/۰۰)	۱۴۴/۶۳*** (۰/۰۰)	۱۶۱/۳۱*** (۰/۰۰)
PP - Fisher Chi-square	۱۵۱/۶۴*** (۰/۰۰)	۱۸۴/۶۶*** (۰/۰۰)	۲۸۸/۸۴*** (۰/۰۰)	۲۰۲/۶۹*** (۰/۰۰)	۲۰۴/۶۴*** (۰/۰۰)	۲۳۸/۴۷*** (۰/۰۰)

منبع: محاسبات نویسندهگان

نکته: آزمون مانایی با فرض وجود عرض از مبدأ و متغیر روند صورت پذیرفته است. اعداد داخل پرانتز احتمال پذیرفتن فرضیه صفر (نامانایی داده‌ها) را نشان می‌دهند. *** به معنای رد فرضیه صفر در سطح ۱٪ می‌باشد.

از آنجا که تحلیل علیت و نتایج آن، به شدت به تعداد وقفه‌های متغیرهای توضیحی وابسته‌اند، پیش از اجرای مدل لازم است تا حد بهینه این تأخیرات شناخته شوند. با توجه به شاخص اطلاعات آکاییک (AIC) و شاخص شوارتز (SC) در هر یک از مدل‌های آزمون علیت، دو وقفه به عنوان بهترین میزان وقفه‌ها شناخته شد.

۳- طراحی مدل و استخراج نتایج

معادله (۱) ساختار الگوی علیت گرنجر را در قالب مدل‌های پانل دیتا نشان می‌دهد. در این رابطه Y بیانگر سطح متغیر معلول، X سطح متغیر علت، β و γ ضرایب متغیرهای توضیحی، η جزء پسماند و η متغیر نامشهود می‌باشد که بیانگر ویژگی‌های اختصاصی هر کشور است.

$$Y_{it} = \sum_{l=1}^m \beta_l Y_{it-l} + \sum_{l=1}^m \gamma_l X_{it-l} + \eta_i + v_{it} \quad (1)$$

بررسی رابطه علیت میان شش شاخص حکمرانی خوب در عمل نیازمند طراحی و اجرای ۳۰ معادله است. به عبارت دیگر، برای آزمون تمامی روابط علی در مورد هر شاخص، نیازمند آزمون ۵ معادله متفاوت با جایگزینی متغیر توضیحی مدل می‌باشیم. اجرای مدل پانل دیتای علیت گرنجر، به چهار صورت مختلف و با فروض متفاوت صورت می‌پذیرد. در روش نخست، از مدل تخمین با فرض اثرات ثابت (FEE) استفاده می‌شود که در آن متغیر η با میانگیری از بین می‌رود. در روش دوم، مدل تخمین با فرض اثرات تصادفی (REE) مورد استفاده قرار می‌گیرد که فرض می‌کند متغیر نامشهود، دارای همبستگی با متغیرهای توضیحی نیست. اعمال هر دو روش فوق برای اجرای معادله ۱، نتایج تورش‌داری را به ارمغان می‌آورد؛ زیرا در هر دو روش، ارتباط میان اجزاء با وقفه متغیر وابسته و جزء پسماند باقی می‌ماند. برخی از محققین مانند اندرسون و سیائو^۳ (۱۹۸۱) پیشنهاد می‌کنند که برای رهایی از این مشکل، ابتدا با یک بار تفاضل‌گیری، متغیر نامشهود حذف گردد و سپس با استفاده از $\Delta Y_{i,t-2}$ به جای جزء وقفه‌دار متغیر وابسته، عملاً همبستگی میان آن با جزء تفاضلی پسماند از بین رود. این روش نیز اگر چه تخمین سازگاری از ضرایب مدل به دست می‌دهد، اما لزوماً روشی کارا نیست (Baltagi, 2001; 11-29). روش آخر که مشکلات پیشین را رفع می‌کند و در تحقیق حاضر استفاده شده، استفاده از مدل‌های پویای پانل دیتا است که توسط هولتز - ایکن^۴ و همکاران (۱۹۸۸) و آرانو و باند^۵ (۱۹۹۱) پیشنهاد شده است. در این روش با استفاده از متغیرهای ابزار، مدل با روش GMM اجرا شده و پس از اطمینان از عدم وجود همبستگی میان متغیرهای ابزاری و جزء پسماند و همچنین عدم وجود روابط خود توضیحی میان اجزاء پسماند، نتایج قابل استخراج خواهند بود (Hartwig, 2010: 320).

جدول (۵) مقدار و احتمال پذیرش فرضیه صفر آزمون والد مبنی بر نبود رابطه علی میان متغیرها را نشان می‌دهد. خلاصه این نتایج در جدول (۶) آورده شده است. اعداد

1. Fixed Effect Estimation
2. Random Effect Estimation
3. Anderson and Hsiao
4. Holtz-Eakin
5. Arellano and Bond

داخل گروه احتمال پذیرش فرضیه صفر آزمون سارگان را نشان می‌دهد که برونزایی متغیرهای ابزاری در آزمون GMM را مورد آزمون قرار می‌دهد. در تحقیق حاضر، تأخیرات زمانی متغیر وابسته با سه تأخیر و بیشتر (سطح و یا تغییر) به عنوان متغیرهای ابزاری مورد استفاده قرار گرفته شده است. نتایج جدول (۵) نشان‌دهنده پذیرش برونزایی متغیرهای ابزاری است.

جدول (۵): نتایج آزمون‌های علیت شاخص‌های حکمرانی خوب بر اساس روش GMM

متغیر علت						
کنترل فساد	حاکمیت قانون	کیفیت قوانین و مقررات		اثربخشی دولت	ثبات سیاسی	حق اظهار نظر و پاسخگویی
۵/۵۸ [*] (۰/۰۱) [۰/۵۲]	۲/۱۳ (۰/۱۴) [۰/۳۷]	۳۸/۱۵ ^{***} (۰/۰۰) [۰/۳۲]	۰/۶۱ (۰/۴۳) [۰/۳۹]	۲۲۳/۸۵ ^{***} (۰/۰۰) [۰/۳۰]		حق اظهار نظر و پاسخگویی
۰/۰۰۹ (۰/۹۲) [۰/۴۴]	۳/۷۷ [*] (۰/۰۵) [۰/۴۰]	۱۵/۶۵ ^{***} (۰/۰۰) [۰/۵۲]	۱۲/۹۳ ^{***} (۰/۰۰) [۰/۵۷]		۰/۳۸ (۰/۵۳) [۰/۵۲]	ثبات سیاسی
۱۷/۱۵ ^{***} (۰/۰۰) [۰/۴۷]	۶/۹۵ ^{***} (۰/۰۰) [۰/۳۸]	۱۴/۷۱ ^{***} (۰/۰۰) [۰/۷۳]		۱/۳۹ (۰/۲۳) [۰/۳۸]	۳۵/۴۳ ^{***} (۰/۰۰) [۰/۳۳]	اثربخشی دولت
۸۶/۱۳ ^{***} (۰/۰۰) [۰/۷۹]	۰/۱۷ (۰/۶۷) [۰/۵۴]		۰/۲۷ (۰/۶۰) [۰/۷۳]	۰/۰۰۲ (۰/۹۵) [۰/۷۹]	۰/۳۱ (۰/۵۷) [۰/۶۹]	کیفیت قوانین و مقررات
۰/۱۷ (۰/۶۷) [۰/۵۱]		۲/۴۱ (۰/۱۲) [۰/۶۲]	۲۹/۳۸ ^{***} (۰/۰۰) [۰/۵۱]	۷۴/۷۸ ^{***} (۰/۰۰) [۰/۶۲]	۷۴/۳۸ ^{***} (۰/۰۰) [۰/۶۶]	حاکمیت قانون
	۰/۲۶ (۰/۶۰) [۰/۵۴]	۰/۳۰ (۰/۵۷) [۰/۵۴]	۰/۳۲ (۰/۵۶) [۰/۴۸]	۰/۲۶ (۰/۶۰) [۰/۵۴]	۰/۸۶ (۰/۳۵) [۰/۵۰]	کنترل فساد

منبع: نتایج تحقیق

اعداد داخل پرانتز بیانگر احتمال پذیرش فرضیه صفر آزمون والد (و یا به عبارتی رد رابطه علی) است. $***$ ، $**$ و $*$ به ترتیب نشان‌دهنده وجود رابطه علی در سطوح اعتماد ۱۰٪، ۵٪ و ۱٪ می‌باشد. اعداد داخل گروه احتمال پذیرش فرضیه صفر آزمون سارگان (برونزایی متغیرهای ابزاری) است.

جدول (۶): روابط علی میان مؤلفه‌های حکمرانی خوب در کشورهای در معرض نفرین منابع طبیعی

از چه مؤلفه‌هایی اثر علی می‌پذیرد؟	بر چه مؤلفه‌هایی اثر علی می‌گذارد؟	
ثبات سیاسی - کیفیت قوانین و مقررات - کنترل فساد	اثربخشی دولت - حاکمیت قانون	حق اظهار نظر و پاسخگویی
اثربخشی دولت - کیفیت قوانین و مقررات - حاکمیت قانون	حق اظهار نظر و پاسخگویی - حاکمیت قانون	ثبات سیاسی
حق اظهار نظر و پاسخگویی - کیفیت قوانین و مقررات - حاکمیت قانون - کنترل فساد	ثبات سیاسی - حاکمیت قانون	اثربخشی دولت
کنترل فساد	حق اظهار نظر و پاسخگویی - ثبات سیاسی - اثربخشی دولت	کیفیت قوانین و مقررات
حق اظهار نظر و پاسخگویی - ثبات سیاسی - اثربخشی دولت	ثبات سیاسی - اثربخشی دولت	حاکمیت قانون
-----	حق اظهار نظر و پاسخگویی - اثربخشی دولت - کیفیت قوانین و مقررات	کنترل فساد

منبع: نتایج تحقیق

نتایج جداول (۵) و (۶) نشان‌دهنده ارتباطات وسیع میان مؤلفه‌های حکمرانی خوب در کشورهای در معرض نفرین منابع طبیعی است. از نظر تعداد، بیشترین اثرگذاری متوجه دو مؤلفه کیفیت قوانین و مقررات و کنترل فساد است. در حالی که کنترل هر چه بیشتر فساد به بهبود کیفیت قوانین و مقررات منجر می‌شود، رابطه معکوسی در این زمینه دیده نمی‌شود. همچنین کنترل فساد قادر است اثر بخشی دولت و امکان اظهار نظر و لزوم پاسخگویی دولتمردان و سیاست‌گذاران را افزایش دهد. از طرف دیگر، بهبود کیفیت قوانین نه تنها به تقویت ساختار دموکراتیک این جوامع می‌انجامد، امکان اثربخشی قوانین و عملکرد دولت‌ها را در رسیدن به اهداف سیاستی دلخواه افزایش می‌دهد.

اگر چه اثرگذاری یک مؤلفه بر مؤلفه‌های دیگر به عنوان پدیده‌ای مشابه در میان تمام ابعاد حکمرانی خوب یافت می‌شود، اما این همگنی در زمینه اثرپذیری دیده نمی‌شود. نتایج نشان می‌دهد که از میان شش مؤلفه فوق، چهار مؤلفه حق اظهار نظر و پاسخگویی، ثبات سیاسی، اثر بخشی دولت و حاکمیت قانون به شدت از دیگر مؤلفه‌ها تأثیر پذیرند. اما این موضوع در خصوص دو مؤلفه کیفیت قوانین و مقررات و به خصوص کنترل فساد این گونه نیست، در حالی که کیفیت قوانین و مقررات در کشورهای در معرض نفرین منابع طبیعی به شدت از میزان کنترل فساد در این کشورها متأثر می‌شود، میزان کنترل فساد در این کشورها از هیچ یک از دیگر مؤلفه‌ها تأثیر نمی‌پذیرد. به عبارت دیگر بر اساس نتایج فوق،

بهبود هیچ‌کدام از مؤلفه‌ها نمی‌تواند تضمینی در کنترل هر چه بیشتر فساد در این کشورها باشد. از این رو، زمانی که دولتمردان به دنبال طراحی نقشه راه به منظور کاهش فساد در کشورهایشان هستند باید بر متغیرهای برونزایی همچون متغیرهای اقتصادی (به عنوان مثال افزایش درآمد سرانه به عنوان سنگ بنای توسعه اقتصادی)، اجتماعی و فرهنگی (مانند افزایش سطح آموزش) و یا تغییر ساختارهای بروکراتیک (مانند توجه هر چه بیشتر به دولت الکترونیک) تأکید نمود.

تمامی مطالب فوق ما را به این نکته هدایت می‌کند که اگر به دنبال یک بسته سیاستی برای دولت‌های در معرض نفرین طبیعی هستیم، دو مؤلفه کنترل فساد اداری و بهبود کیفیت قوانین و مقررات باید شاه‌کلید برنامه‌های توسعه نهادی دولت‌ها باشد. در حالی که این دو مؤلفه بیشترین اثرگذاری را بر دیگر مؤلفه‌ها دارند، کمترین تأثیر را از آن‌ها می‌پذیرند. از این رو می‌توان گفت که بهبود این دو مؤلفه می‌تواند راهی به سوی ارتقای کیفیت دیگر مؤلفه‌ها باز کند، اما عکس آن لزوماً درست نیست.

نتیجه‌گیری

تحقیق حاضر تلاشی بود در جهت شناخت روابط علی میان شاخص‌های حکمرانی خوب در کشورهایی که با وابستگی به صادرات منابع طبیعی دچار نفرین منابع طبیعی خود شده‌اند و یا در مخاطره آن قرار دارند. از این رو در ابتدای مقاله به تشریح کامل نظریه نفرین منابع طبیعی پرداخته شد و به تفاسیر مختلفی از این پدیده اشاره گشت. آن چنانکه گفته شد، نتایج تحقیقات مختلف نشان می‌دهد که آنچه مصیبت و یا موهبت بودن منابع طبیعی را در هر کشور تعیین می‌کند سطح منابع طبیعی یک کشور نیست، بلکه میزان وابستگی کشورها به درآمد ناشی از فروش منابع خام طبیعی و یا به عبارت بهتر، رانتی است که از آن طریق نصیب افراد، گروه‌ها و سیاست‌مداران رانت‌جو در جوامع می‌شود. اما آنچه که امکان رانت‌جویی را در هر کشور فراهم می‌آورد کیفیت پایین نهادی و یا به عبارتی دیگر، حکمرانی بد کشورها است. این حکمرانی بد می‌تواند در ابعاد متفاوتی همچون نظام‌های سیاسی غیردموکراتیک، نبود و یا محدودیت آزادی‌های مدنی، محدودیت در عملکرد مطبوعات آزاد، عدم چرخش نخبان، کارایی پایین نهادهای قانون‌گذار، کیفیت پایین و یا انحراف جدی قوانین و مقررات در جهت تأمین گروه‌های فرصت‌طلب رانت‌جو، حاکم بودن روابط به جای ضوابط و فساد گسترده در نهادهای اجرایی، قانون‌گذار و قضایی تعریف نمود.

در میان کشورهای در معرض نفرین منابع طبیعی، طیف گسترده‌ای از کشورها یافت می‌شوند که تجارب مختلف موفقیت و یا شکست نهادی را تجربه کرده‌اند. بی‌شک ایران از جمله کشورهایی است که حتی پیش از کشف ذخایر عظیم نفت و گاز از ساختار نهادی ضعیفی رنج می‌برد. ظهور درآمدهای سرشار نفتی به معنای احساس عدم نیاز به تغییر جدی نهادی در کشور شد و این امر خود

وابستگی کشور و حکمرانان را به درآمدهای نفتی صد چندان نمود. تلاش برای رهایی از این نفرین تنها از مسیر بهبود کیفیت نهادی و حکمرانی خوب در کشور امکان‌پذیر است. آنچه در مقاله حاضر یافتیم نشان از اهمیت بیشتر دو مؤلفه کنترل فساد و کیفیت قوانین و مقررات در کشورهای در مخاطره منابع طبیعی است. این دو مؤلفه قادر به اثرگذاری بر روی دیگر ابعاد کیفیت نهادی کشورهای در مخاطره‌اند و از این رو اثرات بهبود دهنده مضاعفی را در پی خواهند داشت. بی‌شک، با دانستن روابط علی فوق میان مؤلفه‌های حکمرانی خوب، سیاست‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی که دو شاخص فوق را بهبود دهند باید در اولویت سیاست‌گذاری قرار گیرند.

منابع

الف - فارسی

۱. رحمانی، تیمور؛ گلستانی، ماندانا: (۱۳۸۸)، «تحلیلی از نفرین منابع نفتی و رانت‌جویی بر توزیع درآمد در کشورهای منتخب نفت خیز»، مجله تحقیقات اقتصادی، ۱۳۸۸، شماره ۸۹.
۲. مهدوی عادل، محمدحسین؛ حسین زاده بحرینی، محمدحسین؛ جوادی، افسانه: «تأثیر حکمرانی خوب بر جذب سرمایه‌گذاری مستقیم خارجی در کشورهای با درآمد متوسط»، دانش و توسعه، ۱۳۸۷، شماره ۱۵.
۳. میدری، احمد: «مقدمه‌ای بر نظریه حکمرانی خوب»، فصل‌نامه رفاه اجتماعی، ۱۳۸۵، شماره ۲۲.

ب - لاتین

4. Andersen, J.J; Aslaksen, S; "Constitutions and the resource curse", Journal of Development Economics, Vol. 87, 2008.
5. Anderson, T.W; Hsiao, C; "Estimation of dynamic models with error components", Journal of the American Statistical Association, vol.76, 1981.
6. Arellano, M; Bond, S; "Some Tests of Specification for Panel Data: Monte Carlo Evidence and an Application to Employment Equations", Review of Economic Studies, Blackwell Publishing, vol. 58(2), 1991.
7. Atkinson, G; Hamilton, K; "Savings, growth and the resource curse hypothesis", World Development, Vol. 31, 2003.
8. Auty, R.M; *Resource abundance and economic development*, Oxford University Press, 2001.
9. Baltagi, B.H; "Econometric Analysis of Panel Data", John Wiley & Sons Publication, Second edition, 2001.
10. Brunnschweiler, C.N; "Cursing the Blessings? Natural Resource Abundance", Institutions, and Economic Growth, World Development, Vol. 36, Issue 3, 2008.
11. Brunnschweiler, C.N; Bulte, E.H; "The resource curse revisited and revised: A tale of paradoxes and red herrings", Journal of Environmental Economics and Management, Vol. 55, Issue 3, 2008.
12. Bulte, E.H; Damania, R; Deacon, R.T; "Resource intensity, institutions, and development", World Development, Vol. 33, Issue 7, 2005.
13. Caselli, F; Cunningham, T; "Political decision making in resource abundant countries", Paper prepared for the OxCarre launch conference, 2007.

14. Harford, T; Klein, M; "**Aid and the resource curse**", The World Bank Group, Private Sector Development Vice Presidency, Note 291, 2005.
15. Hartwig, J; (2010), "**Is health capital formation good for long-term economic growth?-Panel Granger-causality evidence for OECD countries**", Journal of Macroeconomics, Vol. 32, Issue 1, 2010.
16. Hirschman, A.O; *The Strategy of Economic Development*, New Haven, Yale University Press, 1958.
17. Hodler, R; "**The curse of natural resources in fractionalized countries**", European Economic Review, Vol. 50, Issue 6, 2006.
18. Holtz-Eakin, D; Newey, W; Rosen, H.S; "**Estimating Vector Autoregressions with Panel Data, Econometrica**", Econometric Society, vol. 56(6), 1988.
19. Karl, T; *The paradox of plenty: Oil booms and petro-states*, University of California press, 1997.
20. Kaufmann, D; Kraay, A; Mastruzzi, M; "**Governance Matters VIII: Aggregate and Individual Governance Indicators 1996-2008**", The World Bank, policy Research, 2009, Working Paper No. 4978.
21. Kolstad, I; Wiig, A; **It's the rents, stupid! The political economy of the resource curse**, Energy Policy, 2009, Vol. 37, Issue 12.
22. Kolstad, I; Wiig, A; Williams, A; "**Mission improbable. Does petroleum-related aid address the resource curse?**", Energy Policy, Vol. 37, 2009.
23. Mehlum, H; Moene, K; Torvik, R; "**Institutions and the Resource Curse**", The Economic Journal, Vol. 116, 2006.
24. Olsson, O; "**Conflict diamonds**", Working papers in Economics 86, Department of Economics, Goteborg University, 2003.
25. Olsson, O; "**Geography and Institutions: A Review of Plausible and Implausible Linkages**", Göteborg University, Department of Economics, Working Papers in Economics, 2005, No. 106.
26. Robinson, J.A; Torvik, R; Verdier, T; "**The Political Foundations of the Resource Curse**", Journal of Development Economics, Vol. 79, 2006.
27. Ross, M.L; "**Does oil hinder democracy?, World Politics**", Vol. 53, 2001.
28. Sachs, J.D; Warner, A.M; "**Natural resource abundance and economic growth**", NBER working paper, 1995, No. 5398.
29. Sachs, J.D; Warner, A.M; "**Natural resources and economic development: The curse of natural resources**", European Economic Review, Vol. 45, 2001.
30. Stevens, P; Dietsche, E; "**Resource curse: An analysis of causes**", experiences and possible ways forward, Energy Policy, Vol. 36, Issue 1, 2008.
31. Tornell, A; Lane, P. R; "**The voracity effect**", American Economic Review, Vol. 89, Issue 1, 1999.
32. Torvik, R; "**Natural resources, rent seeking and welfare**", Journal of Development Economics, Vol. 67, Issue 2, 2002.
33. Wick, K; Bulte, E.H; "**Contesting resources-rent seeking, conflict and the natural resource curse**", Public Choice, Vol. 128, 2006.
34. Williams, A; "**Shining a Light on the Resource Curse: An Empirical Analysis of the Relationship between Natural Resources**", Transparency, and Economic Growth, World Development, Vol. 39, Issue 4, 2011.